

A „rendetlen könyvtár”

Schöpflin Aladár kortárs irodalomtörténete

Az irodalomtörténet tudományának más tudományok felett nem az adatok nagy tömege ad érdeket és értéket, hanem azok az utak, melyeket az irodalom megértéséhez nyit. Ha meg tudja értetni az irodalmi műnek írója egyéniségéhez való viszonyát, a maga korával s a mai korral való kapcsolatait, ha meg tudja sejtetni azt a titokzatos folyamatot, mely által bizonyos benyomások bizonyos egyéniségben való felszívódása bizonyos meghatározott irodalmi műveket eredményez, szóval ha rá tud mutatni azokra a tényezőkre, amelyek által egy bizonyos irodalmi mű egyáltalában meglett és olyan lett, amilyen – akkor van értéke és súlya. Ellenkező esetben vagy élettelen és a szellemi életben értéktelen anyaghalmaz, vagy legfeljebb felületes, a dolgok lényegét nem érintő anekdota-gyűjtemény.¹

Schöpflin Aladár e mondatokat a Katona Lajos halálával megüresedő irodalomtörténeti katedra betöltése körüli viták kapcsán írta, jóval azelőtt, hogy ő maga irodalomtörténetet írt volna. Mindjárt hozzá is tehetjük, hogy ezt az elvárást ő maga sem teljesítette – valószínűleg nem is állt szándékában. Sokkal jobban megfelelt viszont egy másik, szintén az idézett cikkben megfogalmazott követelményének: „az irodalomtörténetnek – írja – az a fontos feladata is volna, hogy a múlt irodalmának ismerete révén bevezesse az olvasókat a jelen irodalmába.”

Túlzás nélkül állíthatjuk ugyanis, hogy Schöpflin irodalomtörténete – vagy ahogy ő nevezi, mozaik-képe – igen sajátos helyet foglal el a magyar irodalomtörténet-írás hagyományában. Sajátos (bár nem egyedülálló) ez a hely már utóélete szempontjából is: számos megállapítása úgy folyt bele a Nyugat meghatározta századelő kanonizálódott történetébe, hogy általában nem is vagyunk tudatában: ezt is a 20. századi magyar kritikátörténet „szürke eminenciása” fogalmazta meg elsőként. A róla szóló, meglehetősen gyér szakirodalom egyik visszatérő momentuma egyfajta tanácsalanság: mit kezdjünk egy olyan kritikus, egy olyan szerző munkáival, akinek ítéletei legnagyobbbrészt úgy mond „beigazolódtak” az elmúlt évtized során; akinek immár lassan száz éve született megállapításai ma is anélkül szerves részei a 20. század irodalomtörténetét illető szakirodalmi kánonnak, hogy kanonizátori igénnyel íródtak volna? Másként fogalmazva: mit kezdjünk – jelen esetben – egy olyan irodalomtörténeti könyvvel (monográfiának valószínűleg Schöpflin sem nevezné), mely észrevétlenül, hangsúlytalanul, de a századfordulón már kiépült „nemzeti tudomány” módszertanán-hagyományán *kívülről* fogalmazódott meg, mégis beépíthetőnek bizonyult a „nemzeti irodalomtörténet-írás” számos momentumát őrző kánonba?

A sajátos pozíciónak egy másik fontos összetevője (mely persze összefügg az imént mondottakkal) a szerző módszertani kiindulópontja: ez nem egy szaktudós, de nem is egy esztéta irodalomtörténete, hanem egy *kritikusé*, méghozzá egy olyan

¹ SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar irodalomtörténet-írók* (1910) = *S. A. válogatott tanulmányai*, vál. szerk., bev., KOMLÓS Aladár, Bp., Szépirodalmi, 1967, 50.

kritikusé, akinek az irodalom társadalmi elhelyezkedéséről, „feladatáról” (ha lehet ezt mondani), s a kritikának mindezzel kapcsolatos teendőiről pontos, következetes és kifejtett (ám soha nem dogmatikus) véleménye van.

Szerkesztés – idézőjelben

Jól tudjuk, hogy egy irodalomtörténeti munkának vannak bizonyos, történetileg kialakult strukturális sajátosságai, melyek egyrészt az általa elmondott (enyhébb esetben explicit vagy látens kontextusként felhasznált) nemzeti narratíva jelzésére is alkalmasak, emellett, s ettől nem függetlenül pedig logikai keretet adnak az elkerülhetetlen értékelésnek, illetve a kanonikus hierarchia (megint csak nyílt vagy burkolt) indoklásának. E struktúra egy könyv terjedelmű irodalomtörténeti munka esetében hagyományosan egy lineáris, kronologikus segédegyenes, melynek mentén mintegy magától bontakozik ki a tudós feltáró munkája során a történet – legalábbis az olyan kézikönyvszerű címetek viselő művek esetében, mint Schöpfliné. A struktúra része továbbá a szintén 19. századi történettudományi elképzelésekből eredő „portré és/vagy tabló”-módszer számos változata, mely épp praktikusságánál fogva a mai napig fontos része az irodalomtörténeti módszertannak.

Schöpflin *A magyar irodalom története a XX. században* című művének szerkesztési elve azonban nem igazán nevezhető lineárisnak (még akkor sem, ha a „cselekmény” a kronológiának megfelelően „kaland”), inkább *centrálisnak* mondhatjuk: fő szervező elve ugyanis a *probléma*, mely mélységesen, kritikusi pályája kezdetétől folyamatosan izgatja a szerzőt – miben olyan alapvetően más az új irodalom, és mivel magyarázható, hol érhető tetten egyrészt ennek a másságnak, másrészt e másság fulmináns fogadtatásának az oka?

Vizsgálódásai során – ahogy kritikáiban is – Schöpflin lefegyverzően „előítéletmentesnek” mutatkozik, kristálytisztá logikával és részletgazdagon, árnyaltan, nagyon körültekintően és következetesen érvel, nem hagy feltáratlan támadási felületet (legalábbis minden erejével törekszik erre), nem kívánja, hogy bármit is láthatatlanban elhiggyünk, elfogadjunk: amit axiomatikus keretnek tekint irodalomfelfogásában, azzal kapcsolatban mindig ott van a vélekedés személyességének, nemtekintélyelvűségének jelzése. Részletes vizsgálatot érdemelne az a mód is, ahogyan képes anélkül súlyt adni véleményének, hogy igénybe venné a közösségi hitelesítés számos csapdát rejtő eszközeit.

A probléma, mely szerkeszti ezt az irodalomtörténetet, szintén kritikusi pozíciójából ered: egy indokolatlanul élesnek tűnő támadássorozat lehetséges magyarázatainak keresése a lelkiismeretes válaszáadás, a tisztázás szándékával. Ez természetesen le is szűkíti a szerző látószögét, a szűkítés azonban inkább termékeny fókuszálásnak, mint tendenciózus redukálásnak tekinthető: összefüggések olyan érdekes sorozatára derül ily módon fény, amelynek feltárására egy hagyományos, „szakmaszerűbb” irodalomtörténet keretei között nemigen volna lehetőség.

A Nyugat: nem előzménytelen, hanem logikus következmény

Az utóbbi időben egyre gyakrabban olvashattunk az úgynevezett Nyugat-kánon revíziójának szükségességét hangsúlyozó, illetve ezzel az állásponttal vitatkozó tanulmányokat. Kicsit hasonló a helyzet ahhoz, ami korábban a felvilágosodás és az úgynevezett Kazinczy-kánon kapcsán zajlott: ott is egy (már a kortársak által is) törésként érzékelt-értelmezett, nagyarányú és viharos, szenvedélyes vitáktól kísért változás értelmezési problémáiról volt szó.

A Nyugat köré épült szakirodalom (mely a 19. századi kánonhoz hasonlóan szintén sokat köszönhet a – túlélő – résztvevők kanonizátori tevékenységének éppúgy, mint a kortársi önleírásoknak) valóban sokszor azt az érzést kelti bennünk, mintha valamiféle programszerű, tudatos reformsorozatot hajtott volna végre egy jól körülhatárolható csoport – holott (épp ez lévén a korabeli támadások egyik fontos eleme) a „mozgalmárok” már az őket ért kritikákkal egy időben és visszatekintéseikben is számtalanszor tiltakoztak ez ellen. A legújabb kritikátörténeti szakirodalom pedig szintén azt emeli ki, mennyire egységesítetlen volt ez a „mozgalom”, mennyire heterogén ez a „csoport”.

Schöpflin azonban nem pusztán visszautasítja a mozgalmaként való leírást, hanem igyekszik okát adni annak is, miért alakulhatott ki ez a látszat. Irodalomtörténetében, melyet, meglehetősen felületesen, szokás a Nyugat apológiájaként, önkanonizációs kísérleteként is olvasni, a legfontosabb vádak nyomán elindulva igyekszik a változások okait felfejteni.

Nemzet, irodalom, politika

A legelső és legfontosabb, leggyakoribb vád a nemzetietlenségé, illetve nemzetgyalázásé. Ez egyszersmind a legátfogóbb, legösszetettebb vád is, így Schöpflin oknyomozó munkája mindenekelőt a nemzet fogalmának tisztázását tűzi ki célul. Irodalomtörténete megjelenésekor már több, mint egy évtizede élénken foglalkoztatja e kérdéskör, s érdeklődése a mai napig érvényes és érdekes társadalom- és eszmetörténeti meglátásokat eredményez, melyek közül nem egy visszaköszön (vagy inkább újrafelfedeződik) a 20. század utolsó harmadának történeti és irodalomtörténeti szakirodalmában.

Schöpflin korát megelőzve éleslátóan elemzi a magyar társadalom sajátos fejlődését, a polgárosodás „furcsa”, magyar változatát, a nemzetkonceptió alakulástörténetét és nem utolsósorban igen érzékenyen e koncepció felhasználásának történetileg változó, politikai célokhoz való idomítását. Lényegretörően elemzi a konzervativizmus és liberalizmus, a polgári radikalizmus és szocializmus hazai összefüggésrendszerét. Mindezt pedig azért teszi, hogy alátámassza véleményét, mely szerint a Nyugat körüli harcok valójában nem irodalmi, hanem (jobb szó híján) politikai jellegűek-eredetűek voltak, pontosabban az irodalom maga vált (a nemzet egy fogalmával való szoros összefonódásának köszönhetően) erőteljesen politikai s egyszersmind etikai színezetűvé. A Nyugat mássága pedig nem annyira az irodalom, mint inkább a nemzet eltérő felfogásából adódott (bár persze az irodalom fogalmá-

ban, különösen pedig az irodalom „feladatának” felfogásában is jelentős különbség voltak a két tábor között, ahogy azt Schöpflin nem is tagadja).

Az ellentábor a nemzetet a társadalom egyetlen rétegére, egyetlen osztályára szűkíti ugyanis véleménye szerint (ezt egy szóban középosztálynak nevezi, de részletesen árnyalja, amiből nyilvánvalóvá válik, hogy a fogalmat nem – történetietlenül – a mai szociológiai vagy politikai értelemben kell felfognunk). Rögtön hozzát teszi azonban, hogy ez nem is csoda: korábban mind a közéletben, mind az általánosabban értett társadalmi nyilvánosságban elenyésző volt a társadalom egyéb rétegeinek szerepe. A 19. század nagy átalakulásai – a politikai emancipáció és ezzel párhuzamosan a nagyarányú asszimiláció – hatalmas mértékben átalakították ezt a képet, kiszélesítve a társadalom spektrumát olyan csoportokkal, osztályokkal, melyeknek immár nagyon is van saját hangjuk, s nem feltétlenül elégszenek meg a velük sokszor ellenséges, hagyományos, kívülről megfogalmazódó leírásokkal.

Schöpflin véleménye szerint (és sajátos szóhasználatával) a „nemzetinek” (esetleg népnemzetinek) nevezett hagyomány lényegében – a századfordulóra legalábbis – pusztán osztályirodalom lett, mely a nemzetnek (vagyis az asszimiláció és az emancipáció során újjáformálódó társadalomnak) csak egy szeletéről volt hajlandó tudomást venni. Ha viszont, írja,

a »nemzeti irodalom« kifejezésnek nem politikai tartalmat adunk, s nem szorítjuk össze értelmét bizonyos meghatározott politikai állásfoglalásra (értve ezalatt konkrét aktuálpolitikai, a hegemonia megőrzését célzó törekvéseket), hanem a nemzet életének egész teljességét át-fogó irodalomra gondolunk – ami a helyesebb értelmezés, mert állandó, minden változásban érvényes meghatározást jelent, szemben a politikai értelmezések közéleti konjunktúráktól függő változékonyságával –, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy az új irodalom adott Arany János óta újra nemzeti irodalmat a magyarságnak.²

Nem vonja kétségbe a nemzet és irodalom szoros kapcsolatát, látszólag még azt a „nemzeti irodalomtörténet-írás”-beli alaptételt sem, hogy nemzeti irodalom az, ami a nemzet „lényegét / lelkét / sajátosságait fejezi ki” – mindössze újradefiniálja és dinamizálja a nemzet fogalmát, de ezt is úgy, hogy közben rá tud mutatni a logikai folytonosságra a nemzet korábbi értelmezésével.

A művészet, illetve szorosabban véve az irodalom esetében hasonlóan finom, „törésmentes” hangsúlyáthelyezést hajt végre, melynek eredményeként azonban legalább ilyen végtelenen megváltozott kép áll előttünk. Az irodalom története ennek alapján egy fokozatos (de nem egyenlő ütemű) önállósodási, elkülönülési folyamat, mely az első nagy lendületet a 18–19. század fordulóján kapja. Ez a 19. század első harmadára eredményezi véleménye szerint az irodalom modern, újfajta felfogását és berendezkedését, melynek legfontosabb eleme (amint erről már évtizedekkel korábbi cikkeiben is olvashatunk), hogy az irodalom önállóan, saját maga által meghatározott szabályai segítségével intézi saját ügyeit, és (bizonyos mértékig) képes eltartani, újratermelni magát mind kritikai-diskurzív, azaz átvitt értelemben, mind szó szerint, gazdasági értelemben (a kapitalizálódó társadalom egyéb részrend-

² SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1937, 153.

szereivel kialakított kapcsolatai révén). Ennek során fontos tényező volt, ami elsőre talán inkább hátránynak tűnhet, hogy „az irodalom a közönség tömeg-nyomásának beavatkozása nélkül állapíthatta meg a maga erkölcsi és esztétikai törvényeit és munkaprogramját”, mivel „a nemzet nagy tömegei alig vettek részt mint közönség az irodalomban, az a vékony réteg, amelyre támaszkodhattak, az írókkal azonos volt az életideálok, ízlés és világfelfogás dolgában”.³ Lényegében ennek az első fázisnak a „terméke” volna az is, amit „klasszikus magyar világnézetként” ír le,⁴ s ami az irodalom egy sajátos felfogását jelenti, melyben keverednek az esztétikai, erkölcsi és politikai motívumok – ám ami nem vált sem merevvé, sem kizárólagossá addig, amíg nem került sor tételes kanonizációjára és kodifikációjára, elszakítva egyszerűsmind az immár időnként „gondot” is okozó, kialakuló széles nagyközönségtől és az irodalom eltartásában egyre nagyobb szerepet játszó sajtótól.

Sajtó és modernizáció

Újságírás és irodalom viszonyát, vagy ahogy ő fogalmaz, a zsurnalizmus problematikáját szintén árnyaltan és történeti szerepváltozásait messzemenően figyelembe véve elemzi, így képes láttatni, hogyan és miért válhatott ez az életforma (s egyszerűsmind stílus) az irodalmat felfrissítő, megmozgató jelenségből a továbbmozdulás egyik legfőbb akadályává. Nemcsak az írói egzisztencia szempontjából vizsgálja e kérdést (egyébként itt is fontos történeti változásokra hívja fel a figyelmet), hanem az irodalom és a „köztudat”, „közvélemény” kapcsolatának szempontjából is, kiemelve, hogy az irodalom és az irodalomszemlélet trivializálódása (és mozgásának lelassulása, rögzülése) jórészt annak köszönhető, hogy a többé-kevésbé önmozgó irodalommal szembeni elvárásoknak teret és jelentős súlyt adott a lapok biztosított fizetőképes olvasóközönség – amelynek színvonalával kapcsolatban nincsenek illúziói.

Átveszi azt a Gyulai által rögzített képet, mely szerint az addigi fejlődés logikus betetőzése Arany János művészete, s azt a logikus következtetést is, mely szerint e csúcspont után csakis hanyatlás következhet. Ebből azonban nem azt vonja le, hogy a hanyatlás a magyar irodalom egészét érinti, illetve hogy ennek megakadályozására görcsösen ragaszkodni kell az Arany műveiből levont, egyre mechanikusabbá vált kánonhoz, illetve általánosabban az általa magyar klasszicizmus világnézeteként aposztrofált „kiengesztelőds poétikájának” a század vége felé egyre rohamosabban trivializáldó követelményéhez. Egyszerűen úgy gondolja, hogy most más utakon kell továbbindulni, ahogy ezek az utak adottak is: számára ugyanis a magyar irodalom fejlődéstörténete (hogy Horváth vele sokban ellentétes koncepciójára utaljunk) nem elágazásmentes, s az egyes ágak virágait-gyümölcseit ugyanazon fa más ágainak növekedése, virágzása követi. Az irodalom „tökéletessége” egy nemzeti irodalmon belül is igen sokféle lehet az ő véleménye szerint, s az egyes csúcspontok nemhogy

³ *I. m.*, 8.

⁴ *I. m.*, 10.

nem szükségképpen következnek egymásra vagy egymásból, de gyakran homlok-egyenest ellenkező esztétikai elképzelések, irodalomszemléleti elvek kifejeződései lehetnek.

A klasszicizmusnak a társadalom átalakulásával párhuzamos felbomlása során észreveszi és elemzi azokat a mozzanatokat, melyek ilyen radikálisan új irányok csíráinak tekinthetők – például Jókai regényírói módszere és népszerűsége (valamint Gyulai ezzel kapcsolatos kritikája), vagy Vajda János költészetének bizonyos elemei. A századforduló körüli nagy változások legfőbb oka azonban véleménye szerint inkább negatív: az irodalom önállóságának fokozatos feladása, vagy ahogy ő fogalmaz, az irodalom elpolitikásodása. Nem arról van szó, hogy irodalom és politika számára egymást kizáró fogalmak lennének, netán hogy a kettő valamilyen arányú vegyülése ne alkothatna értékes eredményeket – hiszen az irodalom klasszikus korát érintő elemzéseinek épp az ellenkezőjéről szólnak. Arányokról és irányokról van szó: az irodalom megközelítheti a politikát – a saját terepét, a saját eszközeivel, nem lépve át a kettejük közti határt, de a politika intervenciója (és hatalma, intézményei által végrehajtott határsértése) nagyon romboló az irodalom szempontjából. Épp ezért mondhatja, hogy a Nyugat által fémjelzett új irodalom szükségképpen és természetesen nem politikamentes (adott esetben jól körvonalazható politikai preferenciákkal is rendelkezhetnek az egyes szerzők), ám nem politizál – legfeljebb azon az áttételes módon, ahogyan Habermasnál a polgári nyilvánosság intézményei.

A Nyugat ily módon nem mozgalom, még csak nem is valami megmagyarázhatatlan újdonság az ő értelmezésében, hanem egyszerű következménye az elmúlt körülbelül fél évszázad társadalmi és ezzel összefüggő irodalmi változássorozatának:

Kívülről, gondosabb vizsgálat nélkül nézve, a Nyugat írói csoportja úgy tűnt fel, mint fiatal íróknak közös célokra szervezett társasága, amely szándékosan elkülönítette magát az irodalom többi részétől. Pedig éppen a szándékosság hiányzott. Kényszerű elkülönülés volt ez, az az ellenállás idézte elő, amellyel a Nyugat írói mindenfelől találkoztak.⁵

Néhány szót ejtsünk még Schöpflin irodalomtörténetének talán legérdekesebb vonásáról: arról, hogy kritikusként és a kritikus szemével láttatja a tárgyát. Ezalatt mindenekelőtt azt kell érteni, hogy hangsúlyozottan kortárs jelenségekről szól, kortárs jelenségek magyarázatát keresi, a mozgásban lévő, lezáratlan és lezárhatatlan, dinamikus irodalmi folyamat érdekli. Annak a tudománytörténeti folyamatnak ugyanis, amelynek eredményeképp elkülönült az irodalomtörténet-írás diszciplinája is, az egyik központi tételévé épp az vált, hogy kortársi irodalomtörténetet nem lehet írni, mivel kortársi jelenségekkel kapcsolatban se a történeti értékelésnek, sem magyarázatnak nincs helye, vagy legalábbis lehetősége. Az aktuális irodalmi termés befogadása, szortírozása és „archiválásra való előkészítése” ugyanis a kritika feladata – a kritikáé, melynek viszont nincs (vagy csak nagyon korlátozottan van) helye régi, már az archívumba került művekkel szemben. Ezeket az értékítéleteket ugyanis az idő igazolja (vagy nem), s az irodalomtörténet ily módon már „biztos” terepen dolgozhat, nincs kitéve annak a végtelenül kompromittáló veszélynek (melynek kivédé-

⁵ *I. m.*, 140.

sére az irodalom számos intézményt és módszert hozott létre), hogy figyelmét netán érdemtelenre pazarolja. Schöpflin ezt az elképzelést nemhogy nem fogadja el, de számos helyen taglalja azokat a veszélyeket, anomáliákat és logikai problémákat, melyeket ez a merev kettéosztás eredményez. Irodalomtörténeti munkái pedig arról tanúskodnak, hogy lehetséges és nagyon üdítő közelebbről megvizsgálni olyan előfeltevéseket, amelyekkel így, közelről nézve, már nem is olyan biztos, hogy egyetértünk.